

Ortnamn och kulturgeografi i Norden

Objekttyp: **Chapter**

Zeitschrift: **Beiträge zur nordischen Philologie**

Band (Jahr): **31 (2001)**

PDF erstellt am: **17.07.2024**

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Ortnamn och kulturgeografi i Norden

1. Som bekant har det hittills gjorts relativt få försök att systematiskt sammanställa olika ortnamnstyper enligt deras geografiska utbredning och sätta in dem i ett allmänt kulturgeografiskt sammanhang. Även om kartläggning av ortnamn har pågått under många år, har den för det mesta stått i den historiska skiktningens och bebyggelsehistoriens tecken. Bland dem som mera ingående sysselsatt sig med ortnamnens kulturgeografiska betydelse är Jöran Sahlgren, Lars Hellberg, Carl-Erik Thors och senast Stefan Brink i ett ännu otryckt bidrag till ett symposium i Umeå (1993). Sahlgren föreslog i sin kända uppsats från 1920, "Forntida svenska kulturprovinser och kulturvägar", en tredelning av det nordiska respektive svenska kulturområdet i en dansk-svensk, en norsk-svensk och en östsvensk kulturprovins; Hellberg har i en rad arbeten undersökt ortnamn som hör samman med den gamla sveastaten och dess administrativa system; Thors har tagit upp det kulturgeografiska och historiska förhållandet mellan finlandssvenska och svenska ortnamnstyper; Brink har särskilt varit inne på motsättningarna mellan det nordliga och det sydliga Sverige. Andra som Hugo Karlsson och Gunnar Linde har – för Västergötlands del – åtminstone delvis stött sig på Sahlgren. Nämnas bör i sammanhanget också Sigurd Fries skrift *Öländskt och uppsvenskt*, men annars har det inte gjorts mycket inom området, och det är karakteristiskt att Evert Baudou ännu så sent som 1986 (med viss överdrift) kunde påpeka att Sahlgrens uppsats inte hade spelat någon roll för senare ortnamnsforskning. Det torde framför allt vara inom en allnordisk ram som man saknar utförligare framställningar, och när jag i det följande just inom en sådan ram försöker dra upp en helhetsbild, är jag därför medveten om det bristfälliga i mitt företag – både när det gäller sakkunskap och metoder. Jag kan i allmänhet inte gå in på den kulturgeografiska finstrukturen utan måste nöja mig med en mer eller mindre grov skiss. Förhållandet mellan ortnamnens utbredning och andra kulturyttringar har under årens lopp flera gånger tagits upp: bl. a. är ju ortnamnens förhållande till arkeologiska fynd (om dessas regionala fördelning se bl. a. Hyenstrand 1979) eller till etnologiska företeelser av stort intresse, men att ta upp dessa problem inom en allnordisk ram skulle överstiga en enskild forskares möjligheter och kräva in- [38] terdisciplinära företag, så jag skall i det följande endast undantagsvis komma in på dem. Däremot tror jag att man utan större svårigheter kan sätta ortnamnens utbredning i relation till dialektologiska data. Dessa är inte bara rätt väl kända, utan de får även anses bära vittne om allmänna kulturgeografiska förhållanden och utvecklingar, och när man jämför ortnamn och dialekter, tycker jag man kan finna en hel del överensstämmelser med den dialektgeografiska bild av Norden som jag försökte dra upp i min skrift *Die Gliederung des Nordgermanischen* (1973). Man får visserligen inte ställa för höga krav: eftersom kulturgränser och kulturprovinser aldrig kan vara helt statiska, måste ett dialekt- och ortnamnsmaterial från vitt skilda

tider också nödvändigtvis leda till i detalj från varandra avvikande gränser, till gränsknippen snarare än till skarpa gränser.

I den nämnda skriften försökte jag indela det nordiska språkområdet på historisk bas, dvs. på basis av de utvecklingar (novationer) som under historiens lopp har uppstått i olika delar av Norden och som har kommit att prägla de olika dialektområdena. En av mina utgångspunkter var Hesselmanns och andras påpekande att dialektutvecklingen under olika tider har gått i olika riktningar respektive att det under olika tider har utvecklats olikartade dialektgränser: en äldre motsättning mellan Väst- och Östnorden vid sidan av en i stort sett något yngre mellan det sydliga och det nordliga eller nordöstliga Norden. I anslutning till dessa fakta har jag försökt ta reda på vilka novationer som kan antas ha utgått från de olika väderstrecken, hur de har spritt sig och vilka dialektområden de har bildat. Hesselmann själv har resignerat inför försöket att på denna grundval göra en omfattande indelning av de nordiska dialekterna, då helhetsbilden blir ganska motsägelsefull med en lång rad av varandra korsande dialektgränser och dialektområden, men jag tror trots allt att man kan komma fram till en helhetsbild som gäller för nutiden och samtidigt ta tillbörlig hänsyn till den historiska utvecklingen. Som ett exempel på västliga novationer kan jag nämna det äldre *u*-omljudet på karta 1 i *Gliederung* (byggd på Gun Widmarks undersökningar). En östlig novation är (i stort sett) sänkningen $\bar{u} > \bar{o}$ i hiatus och slutljud (*būa > bō(a)*, *trū > trō* osv.), jfr kartorna 9a och 9b i *Gliederung*, ritade efter Birgitta Erlandssons avhandling. Sydliga novationer, framför allt ljudutvecklingar i samband med den danska accentförskjutningen, framställs på karta 15 (över bl. a. stöt och försvagning av klusilerna *p*, *t*, *k*) och karta 16 (försvagning/apokope av ändelsevokalerna) i *Gliederung*. Nordliga novationer, praktiskt taget alla tillkomna under (sen)medeltiden, förekommer i områden av olika storlek: övergången av palataler i uddljud till affrikator/spiranter (*giva/ge*, *känna* osv.) i praktiskt taget hela Sverige och Norge (karta 17 i *Gliederung*); bortfall av *-n* i bestämd form sg. fem. (karta 18 i *Gliederung*) och bortfall av *-t* i svagtonigt slutljud (karta 19) på ett område som omfattar den skandinaviska halvön utom södra Sverige; bortfall av *-r* efter svarabhaktivokal i verbformer som *kjem/kom*, *bit(e)* o. d. samt norrländsk förmjukning (karta 17 i *Gliederung*) i norra Sverige och Norge; vokalbalans (karta 16 i *Gliederung*) och tjockt *l* och supradentaler (karta 20) i det nordliga Sverige och det östliga [39] Norge. Mellersta Sverige och Östnorge framstår i många fall som kärnområden i det stora nordliga området, Sydsverige som gränsområde mellan söder och norr, i en del fall även mellan väst och öst. Vid sidan om dessa huvudområden finns det några mera perifera dialekter såsom isländska och färöiska, finlands- och estlandssvenska (de båda senare i nära kontakt med framför allt det östliga Mellansverige) samt gotländska (också den med särskilda förbindelser med Mellansverige).

Som slutresultat tror jag man kan komma fram till tre stora dialektområden i Norden: som framgår av karta 22 i *Gliederung*, räknar jag med ett väst-, ett syd- och ett nordskandinaviskt område. Förhållandena i det stora nordskandinaviska området

är nog särskilt invecklade. Å ena sidan har det ganska skarpa gränser mot väst och syd; det finns en hel rad markanta företeelser som skiljer det från det västliga och det sydliga dialektområdet, såsom musikalisk accent, kvantitetsreglering enligt principen endast långa stavelser, tredje konjugationen hos svaga verb, förskjutning av de långa vokalerna *ā*, *ō*, *ū*, utveckling av palatala explosiva till affrikator och spiranter osv., men å andra sidan är det också klart att vi inom detta område måste räkna med en del relativt stora delområden såsom ett nordskandinaviskt i trängre mening, ett östsvenskt (inklusive det östliga Mellansverige), ett götiskt som framför allt kännetecknas av övergången mellan nord-, syd- och västskandinaviska språkdrag.

Om det är tillåtet att använda en så gammal etnologisk karta som Sigurd Erixons från 1945 över Skandinavians gårdstyper, skall jag gärna hänvisa till den som stöd för den föreslagna indelningen i dialektområden respektive kulturprovinser (se Erixon fig. 11 samt *Gliederung* karta 23). Den visar 1) oregelbundna gårdsklungor i Västnorge; 2) enkla fyrkantsformer i ett område som motsvaras av det nordkandnaviska i trängre mening; 3) dubbel fyrkantgård av den mellansvenska typen på områdena 6–7 (typen förekommer visserligen också i Gudbrandsdalen); 4) tätbyggd fyrkantgård, föregången av gård med två parallella huvudbyggnader, i det sydskan-dinaviska området (område 8 med 2 och 3); 5) olika blandtyper i det götiska området (områdena 4 och 10); det bör observeras att det är just spridningen av dessa typer som Erixon lade till grund för sin indelning av de nordiska kulturprovinserna.

2. Låt oss nu titta lite närmare på de viktigaste kulturprovinserna så som de ger sig tillkänna i ortnamnstyperna:

2.1. Som redan Sahlgren påpekat, finns det några mycket gamla namntyper som har tydlig västlig orientering och i allt väsentligt bekräftar de fakta som är välkända från dialektgeografien (i fråga om omljudsfenomen, nasalassimilation osv.):

-vin (se karta 3 hos Jansson 1951) med flera former finns som känt framför allt i Norge, särskilt i området Inre Hordaland-Sogn, i Östnorge och i Trøndelagen, dessutom i västliga och nordliga delar av Sverige (Bohuslän, norra Halland, [40] Västergötland, södra Värmland, Södermanland, Jämtland, Medelpad, Ångermanland). Typen tillhör framför allt romersk järnålder och folkvandringstid och förekommer i olika åldersskikt, både med och utan *i*- och *w*-omljud. I Danmark finns det bara några få, mer eller mindre osäkra exempel (i Himmerland), bland de västra kolonierna förekommer belägg endast på Shetland och Orkneyöarna. Även om typen har en mycket ojämn fördelning i Norge, kan man utan tvekan tala om en västskandinavisk utbredning: ur norrländsk synpunkt har man i bl. a. detta sammanhang talat om en norsk-mellannorrländsk kulturprovins, men det bör observeras att yngre *vin*-namn (utan omljud) tycks saknas i Norrland. – Icke mycket yngre, snarast delvis något äldre (ungefär från romerska järnåldern) är *-heim* (*-hem*, *-um*, *-em* osv., [s. Anhang, Karte 2]), men även här måste vi räkna med olika skikt; relativt unga är tydligen de många schablonartade namnen av typen *Solhem*, *Solum* osv., *Nyhem*, *Opphem* och

andra som också förekommer på Island (*Sólheimar*) och på många håll även i Sverige. *heim*-namnen som helhet täcker ett huvudsakligen västnordiskt område som sträcker sig från Danmark (särskilt norra Jylland) över Västsverige och Norge ända upp till mellersta Norrland och till atlantöarna, där emellertid den äldre typen tycks saknas. Det finns emellertid icke så få exempel på *hem*-namn också i mera östligt belägna delar av Sverige, bl. a. på Gotland, i Östergötland, Södermanland och Uppland, och de tycks där åtminstone delvis vara gamla. Brink menar därför att *-heim* inte är någon västlig ortnamnstyp, men det är trots allt klart att den visar en tydlig koncentration i Norge-Danmark och att de väst- och nordsvenska exemplen (i särskilt Västergötland och Ångermanland) måste ses i omedelbar anslutning till detta område (Norge har ca. 1000, Danmark ca. 200 och Sverige ca. 300 *heim*-namn; se Brink 1991). – Den norsk-västsvensk-nordsvenska gemenskapen stöds även av namnen på *-angr* (*-ang*, *-ånger*; [s. Anhang, Karte 3]) "buk, fjord" som enligt Gösta Holm torde ha tillkommit mellan Kristi födelse och vikingatiden; de har en principiellt sett liknande utbredning, även om de naturligt nog i stort sett är begränsade till kustlandskap, där de förekommer utmed hela Norges kust från Østfold till Finnmarken och dessutom (ca. 25 exempel) vid Sveriges norra kust från Uppland till Västerbotten, medan de inte säkert kan påvisas i de västliga kolonierna. De nordsvenska *ånger*-namnen torde enligt Holm bero på en norsk kolonisation omkring Kristi födelse eller i de omedelbart följande århundradena. – En typisk skillnad mellan väst och öst, som torde gå tillbaka till åtminstone vikingatiden, är utbredningen av *-vatn* och *-sjö* i betydelsen "insjö". Det förra förekommer i hela Norge som sjönamnelement, men i de östra delarna av landet träder det alltmer tillbaka till förmån för det senare; i Sverige är det begränsat till västliga delar (Värmland, Dalsland) och Norrland, varifrån det också har spritt sig till norra Österbotten. – Något annorlunda är det med *-land(a)*, antagligen med betydelsen "åker, stycke mark, odlad jord": som namnelement är det av varierande ålder; det tillhör framför allt merovingertiden och vikingatiden men kan i enstaka fall gå tillbaka ända till folkvandringstid. Det förekommer över stora delar av Norden, ingår dock ytterst sällan i bebyggelsenamn i Danmark och har sin tyngdpunkt avgjort i väst: i [43] området Telemark-Agder och Sydvestnorge (där ca. 80% av alla norska *land*-namn finns), medan det i Sverige framträder i framför allt västliga och nordliga delar av landet. Typen har ännu inte närmare granskats, men dess västliga orientering torde vara säker.

De här nämnda västskandinaviska namntyperna kan suppleras med en del fäbodnamn som visserligen har mindre utbredning men i stället visar desto tydligare anknytning till västliga landsdelar i Norge: *-sel* [s. Anhang, Karte 4] förekommer på Västlandet, i Telemark, Valdres och Gudbrandsdalen (dessutom visserligen också i Dalarna), *-støl* [s. Anhang, Karte 5] (i namn som *Brekkestøl*, *Beitostøl* o. d.) finns i ett sammanhängande område som sträcker sig från Vestnorge ända fram till en linje Vestfold-Gudbrandsdalen-Sør-Trøndelag. Även dessa namn kan ha en betydande

ålder; enligt Beito, som utrett dem i sin kända bok, kan de åtminstone delvis gå tillbaka till tiden för kolonisationen i väst.

2.2. Till den västnordiska kulturprovinsen hör ursprungligen också ortnamnen i de västliga kolonierna (givetvis bortsett från Danelagen och Normandiet); emellertid företer namnen på Island, Färöarna, Shetland, Orkneyöarna osv. en ganska oenhetlig bild. Det finns inte bara skillnader mellan kolonierna och moderlandet Norge utan också de enstaka kolonierna sinsemellan, och detta inte så mycket som en följd av kolonisation under olika tider som framför allt på grund av olikartad utjämning av de medhavda namntyperna samt självständiga utvecklingar efter kolonisationen. Jag skall här endast peka på namnsstrukturen på Island; den härleder sig från följande faktorer: 1) en del namn är uppkallelsenamn efter norska ortnamn (t. ex. *Sogn*, *Njarðvík* o. a.) eller efter andra kända namn (*Heiðabær*, *Miklagarður* osv.), men sådana namn är ganska få; 2) naturnamnens andel är särskilt stor; de finns i ganska stor utsträckning hos primära bebyggelser (*Borg*; *Hvammur* osv.) och de anknyter till stor del till västnorsk namngivning (t. ex. *-vatn*, *-vogur*, *-lækur*, *-múli*, *-hvammur*), samtidigt som det också finns förbindelser med namnbeståndet i andra delar av Norge (t. ex. östnorskt *-holt*, *-bú*, *-hóll*, tröndskt *Auðnir*); 3) moderlandets bebyggelsenamnstyper, som i kolonisationstiden var aktuella, har tagits med till Island men har under den första tiden i ganska stor utsträckning utsatts för en utjämningsprocess, framför allt till förmån för *staðir*, medan *-bær*, *-land*, *-bólstaður*, *-bú*, *-bæli/-býli* tills vidare förblev sällsynta; 4) namnsystemet utvecklade sig sedan självständigt. Speciellt isländska naturnamn kom till (t. ex. *-fljót*, *-hraun* i betydelsen "lavafält"); äldre bebyggelsenamnstyper blev återupplivade (sålunda *-bær*, *-land*, *-hagi*, *-skáli*, *-tópt*, *-gerði*, *-ból*) och namnsystemet utökades slutligen genom nya typer i förbindelse med hög- och senmedeltidens arrendesystem (*-kot*, *-hús*, *-sel*, *-búð*, *-garður*, *-stekkur*, *-tún*); 5) därtill kommer den negativa faktorn att yngre norska typer, t. ex. *-ruð*, inte har tagits upp av islänningarna.

3. Den sydsandinaviska kulturprovinsen framträder i ortnamns materialet markant och omfattar i allt väsentligt Danmark samt mer eller mindre stora [46] delar av Sydsverige, delvis även Öst- eller Sydöstnorge. I enstaka fall lämnas Jylland utanför (sålunda vid *-ryd*, *-køb* och antagligen också *-løse*), i ett fall som *-þveit* går Danmark och Sydnorge ihop. I den mån man räknar med spridning genom kulturell utstråling är det i talrika fall Danmark som erbjuder sig som utgångspunkt (således vid *-løse*, *-lev*, *-torp*, *-tomt(a)/-toft(a)*, *-køb*).

3.1. Flera namntyper når ända upp i Mellansverige och skulle därför kanske också kunna kallas "östnordiska", särskilt i de fall där de saknas på den norska sidan (*-inge*), men de skiljer sig dock i allmänhet ganska markant ut från de östsvenska typerna, som behandlas nedan. Det är typer av olika ålder som kan räknas hit: *-inge* < **-ingia*, Ortsbeteckning eller kollektiv till invånarnamn på *-ingar* (**Ham(a)ringia* "ställe, där folk vid hammaren bor" > *Hämringe*, Uppl.) vid sidan av *-unge*, *-ånge* (**Ham(a)rungia* > *Hamrånge*, Gästr.), en germansk bildning och en av de äldsta

ortnamnstyperna även i Skandinavien (från framför allt romersk järnålder och folkvandringstid), saknas märkligt nog i Norge (där *-vin* till en viss grad kan anses komplementärt till det) och är tydligt begränsat till Danmark, där det förekommer i praktiskt taget hela området, och det sydliga Sverige med de båda kärnområdena Skåne-Halland och Mälarenregionen med Östergötland, Öland och Gotland. Huruvida det sydvästliga och det mellansvenska området (genetiskt) hänger ihop, torde nog vara tvivelaktigt. – *-løse, -lösa* ([s. Anhang, Karte 6], utom de s. k. bristnamnen som här lämnas utanför), av ungefär samma ålder och som känt av mycket omstridd härkomst, har sitt kärnområde på de danska öarna och i Skåne och följer därifrån den svenska västkusten till det västgötska området söder om Väneren å ena sidan och Lagans dalgång och östkusten till Vättern och Östgötaslätten med Mälaronrådet och Gotland å den andra. – *-torp (-trup, -drup, -erup, -rup, -arp)* [s. Anhang, Karte 7] < äldre danskt och fornsvenskt *thorp* framför allt i betydelsen “utflyttargård”, förekommer i tre olika skikt: 1) ett av Lars Hellberg framanalyserat gammalt skikt från romersk järnålder, med topografisk betydelse (särskilt om öppen jämn terräng), ofta i osammansatta namn som *Torp, Torpa, Torpo*, men även i sammansättningar som *Åstorp* o. d., 2) ett mycket talrikt skikt från senare vikingatid och medeltid med betydelsen “enstaka gård, utflyttargård”, i Danmark möjligen “by”, med en stor andel av personnamn i förra leden (*Kastrup* < *Karls þorp, *Thorup* < 1288 *Thor-dhathorp* o. d.); 3) ett ännu yngre skikt med samma betydelse som nusvenskt *torp*. I synnerhet andra skiktet bildar sammanhängande områden i Danmark och hela södra Sverige (utom Gotland) upp till Värmland och Dalälven; som man tror, är namnelementet något senare i norr än i söder och det sammanhänger antagligen också med de tyska namnen på *-dorf*. Av de sydöstrorska *torp*-namnen torde särskilt de i Østfold tillhöra andra skiktet och hänga ihop med motsvarande danska och svenska, medan *torp*-namnen i inre delar av Östnorge enligt Hellberg bör räknas till första skiktet. I väster förekommer *torp*-namnen i Danelagen och Normandiet, dessutom på Shetland och i något enstaka fall på Island. – Det likaledes dels vikingatida, dels medeltida *-tomt(a), -toft(a)* “husgrund, spec. ödetomt” [s. Anhang, Karte 8], [50] med olika fonetisk utveckling ur urnordiskt *tumfti, är även det utbredd över hela Danmark och når därifrån genom Skåne, Småland, Halland och Västergötland upp till det östliga Mellansverige; det förekommer dessutom i de västliga kolonierna, och det bör observeras att det bildar en markant motsättning mellan väst (med *-toft*) och öst (med *-tomt*), med en gräns som går tvärs igenom södra Sverige och sydöstra Norge. – *-ryd (-röd, -rud, -red* o. a., även *Rör, -rör, Ryr, -rödder*), i huvudsak ur fornordiskt *-ruð* respektive äldre danskt och fornsvenskt *-rudh* och fornsvenskt *-rýdh* = fornvästnordiskt *rjóðr* “röjning, glänta”, huvudtypen bland röjningsnamnen, vilken som ingen annan markerar en ny utbyggnadsperiod i senare vikingatid och framför allt tidig medeltid, är – i bebyggelsenamn – relativt svagt representerat i Danmark men koncentrerar sig desto tydligare på Själland och är mycket vanligt i (framför allt västra) Sydsverige upp till det västliga Mellansverige och i sydöstra Norge, medan det bara förekommer någon enstaka gång i Mälardalen och norr därom

(i marknamn har det en större spridning och finns i talrika belägg så långt norrut som Gästrikland; jfr Hedblom och även Fridell). En spridning från Nordsjälland-Skåne och norrut, såsom Sahlgren föreslagit, är kanske tänkbar, ett inflytande från de tyska namnen på *-rod* däremot ganska osannolikt, eftersom de *ryd*-namn som förekommer i den tysk-nordiska kontaktzonen i Sydjylland enligt Kristian Hald är av yngre datum. – *-holt*, *-hult* "skog, snårskog, stenig mark, backe", i bebyggelsenamn huvudsakligen medeltida, är vanligt i olika delar av Danmark och i området Östnorge-Tröndelagen och förekommer på svenskt håll särskilt i Götaland och de sydliga delarna av Svealand, dessutom även i enstaka fall i södra Norrland och i en del fall från Svenskfinland.

3.2. Några namntyper når på den svenska sidan inte så långt mot norr, dvs. bara till de gamla svensk-danska gränsområdena eller på sin höjd ett stycke in i Götaland. Även här är det fråga om både äldre och yngre typer. *-lev*, *-löv* [s. Anhang, Karte 9] < fornnordiskt *leif* f. "något som har varit någons egendom, kvarlåtenskap, arv", fornsvenskt *lef* "kvarleva", *ættelef* "familiearv", till sin närmare innebörd fortfarande omtvistat och en av de äldsta nordiska namntyperna (ungefär från folkvandringstiden), är starkt koncentrerat till Själland-Falster, större delar av Fyn och Lolland jämte det östliga Jylland med Vendsyssel och Mors och det sydvästliga och nordöstliga Skåne, varifrån det har spritt sig till Väneren, det sydliga Småland och i några fall till Götaland. – *-rum*, antagligen i betydelsen "öppen plats" (t. ex. danskt *Nærum* < 1186 *Niartherum* : gudanamnet *Njord*, svenskt *Algutsrum* < 1283 *de Asgutzrume* : personnamnet *Asgot*), har i Danmark sammanfallit med dat. pl. och delvis *-heim* och representeras därför på danskt område av bara ett begränsat antal säkra exempel; det har på andra sidan sitt kärnområde på den svenska sidan: det är belagt från det östliga Skåne över Blekinge, det östliga Småland och Östergötland till Öland och Gotland och ligger särskilt tätt i Tjust och det sydöstliga Östergötland. Åtminstone bebyggelsenamnen av denna typ torde gå tillbaka till vikingatid och tidig medeltid. – *-køb*, *-köp*, i ett flertal fall i betydelsen "egendom, gård som har [52] köpts från den person som nämns i förra leden" (*Jonsköp*, *Persköp*, *Prästköp* osv.), väsentligen medeltida och endast belagt i sent tillkomna nybyggarområden, förekommer på dansk sida huvudsakligen i det nordöstliga Själland, på den svenska från Nordväst- och Östskåne över ett kompakt område i det västliga Småland upp till Vättern, Roxen och Glan.

3.3. En uteslutande sydsvensk typ är *-måla*, en huvudsakligen dansk-sydnersk *-tved*, *-tveit* (se kartan hos Markey), men dem skall jag inte gå närmare in på här.

4. Den östsvenska kulturprovinsen:

Gång på gång finner man ett markant kärnområde i det östliga Mellansverige: i områdena kring Mälaren och Hjälmaren som mer eller mindre tydligt begränsas av Tiveden i väst, av mellersta Östergötland och nordligaste Småland i söder och av Dalälven i norr. Det är ju gammalt kulturområde, gammal utgångspunkt för framför

allt österut riktade expansioner och centrum för det forna Svea rike. Ortnamnen bär liksom dialekterna i rik mån vittne om kolonisationer och kulturell utstrålning som utgick härifrån, och det rör sig också i detta fall om namntyper av olika ålder.

4.1. Redan typen *-inge*, som går tillbaka till äldre järnålder och folkvandringstid, visar en stark koncentration i landskapen kring Mälaren och Hjälmaren jämte Östergötland, Öland och Gotland. – *staðir*-namnen (se fig. 1 hos Franzén) ligger likaledes särskilt i Mälarenregionen, i det nordliga Östergötland och det nordliga Småland inklusive Öland (jfr även de gotländska namnen på *-städe*, *-städar*) och de går där, inte olika de danska *sted*-namnen, tillbaka till de första århundradena efter Kristi födelse, medan typen i mera perifera områden som t. ex. Norrland tillhör en något senare tid (vikingatiden). – En typ som också förekommer i hela Norden men uppträder särskilt koncentrerat i Mälarenregionen (till Dalälven och Tiveden), i Östergötland samt Kalmartrakten, Öland, Gotland och Finland är *-by* (se fig. 2 hos Franzén). Ett äldre skikt av detta namnelement ligger tidsmässigt nära *-sta*, båda två står i samband med en utbyggnad av bebyggelsen, och enligt Hellberg är det från början bara olika agrara betydelser som skiljer de två namnelementen åt. Ett yngre skikt med bestämd artikel och ofta med personnamn i bestämningsleden (*Jonsbyn*, *Persbyn* o. d.) betecknar visserligen gårdar eller små byar och når i denna betydelse långt upp i norra Sverige.

4.2. Även en del mer eller mindre gamla typer som annars inte förekommer alls eller dock i en helt annan kontext, är delaktiga i det östsvenska kärnområdet. De är i allmänhet välkända och jag skall därför här inte gå in i detaljer; jag skall bara som hastigast nämna de viktigaste, som är *-tuna* [s. Anhang, Karte 10], *-vi*, *-kuml(a)*, *-säter* [s. Anhang, Karte 11] i betydelsen "utäng o. d.", *-böte*, *-garn* i betydelsen "långt, smalt vattendrag", *-brink* "sluttning, backe", *-mora* "mosse, sank skogs- [55] mark" (jfr även de gamla namnen på *-hund(are)* "härad" i Uppland, Västmanland och Södermanland före 1400-talet). Jag skall inte heller komma in på relationerna mellan ortnamnen och den gamla Sveastaten, där Lars Hellberg har gjort ett framstående forskningsarbete, utan jag skall bara påpeka, hur starkt den östsvenska kulturprovinsens utkanter är präglade av östra Mellansverige. Att Öland språkligt och onomastiskt sett har stark svealändsk prägel, visas bl. a. av det stora antalet *sta*- och *by*-namn som åtminstone delvis saknar motsvarigheter på fastlandet mittemot; sammanhanget med Mellansverige i dialekter och ortnamn har ju också klart påvisats av Sigurd Fries (1962). Gotland har talrika *inge*- och *by*-namn; namn och namntyper som *Ullvi*; *Tibbles*, *-garn*, *-tuna*, *-kumla*, *Kar(l)by*, *-böte* har nått dit i åtminstone några exemplar, och *-sta* har som Hellberg visat en motsvarighet i *-städe*, *-städar*. Att Gotland redan tidigt (åtminstone periodvis) hörde till Sveariket, visas av två arkeologiskt stödda *tuna*-namn, men det finns också förbindelser med sydligare typer (*-lausu*, *-lausu* = *-lösa*) och dessutom helt självständiga bildningar: ett urgammalt skikt av i stort sett ännu inte tolkade namn, sammansättningar på *-arv* "kvarlätenskap", *-arve* "arvinge" och gårdnamn bildade av personnamn i genitiv

(*Botmunds, Sigvards*). Man skulle därför liksom i dialektgeografien på visst sätt också kunna tala om en gotländsk kulturprovins.

Ortnamnen i det svensktalande Finland inklusive Åland är – om vi bortser från *-by*, som emellertid här också tycks tillhöra ett relativt ungt skikt – nästan genomgående präglade av yngre svealändska typer. Thors (1953) nämner en lång rad dels medeltida, dels nyare eller ännu i dag produktiva ortnamnstyper som har nått Finland dels på grund av invandring, dels på grund av kulturella förbindelser. Gamla typer såsom *-sta* har hittills inte med säkerhet kunnat påvisas, *-torp* har i allt väsentligt inte nått längre än till Åland. Med Thors kan vi hålla följande fall isär: 1) namntyper som från det östliga Svealand spritt sig över hela det finlandssvenska området; 2) namntyper som endast saknas i norra Österbotten; 3) namntyper som är gemensamma för östra Sverige och södra Finland; 4) sparsamma överensstämmelser med sydligt-götiska trakter och 5) ett par ortnamnstyper som flyttats från norra Sverige (Västerbotten) till Österbotten. Eftersom självständigt utvecklade finlandssvenska typer är sällsynta, bekräftar ortnamnsgeografien i stort sett de dialektgeografiska fakta som analyserats av Valter Jansson och som visar oss en kombination av en allmän tillhörighet till det nordskandinaviska området å ena sidan och talrika överensstämmelser mellan enstaka dialekter som ligger mittemot varandra på var sin sida av Bottenhavet å den andra. Den enda skillnaden är att de mellansvensk-finlandssvenska förbindelserna är mera dominerande i ortnamnen och att i enlighet härmed relationerna mellan Österbotten och Nordsverige och mellan Sydfinland och Götaland träder något i bakgrunden.

5. När det gäller den nordskandinaviska kulturprovinsen, tycks det inte finnas många ortnamnstyper som ens täcker det i trängre mening nordskandinaviska området i motsats till övriga delar av Norden. Både i dialektgeografien och i [56] etnologien framträder den ju markant som självständigt kulturområde; jag vill endast hänvisa till dialektföreteelser som vokalbalans och norrländsk förmjukning och till en hel del kartor i *Atlas över svensk folkkultur* över fenomen som långmjölk, tunnbröd (flatbrød), stolpbod, kubbstol o. a. Det torde emellertid inte vara så lätt att påvisa ortnamn och ortnamnelement som har något så när samma utbredning – ett exempel är nog terrängordet *köl* "vildmark, land mellan två låglänta områden o. d.", som förekommer från Dalarna-Hälsingland till Lappland och från Sydöstnorge-Götaland till Nordnorge och som även i ortnamn torde vara rätt gammalt, eftersom det också finns på Island. Naturligtvis kan den nordskandinaviska kulturprovinsen negativt bestämmas bl. a. med avsaknaden av *inge*-namnen som argument, men det torde inte finnas många positiva exempel och detta är också förståeligt utifrån Nordskandiaviens brokiga historia – med delvis sen bebyggelse, med olika folkflyttningar och kolonisationer, med både nordisk, samisk och delvis även finsk kultur. Den dialektologiska och etnologiska enheten beror väl helt enkelt på att den har utvecklats i relativt sen tid, medan ortnamnsystemet är äldre och därför framför allt visar lokala och regionala särdrag. Om vi bortser från norra Norge, är det framför allt tre faktorer som är av vikt:

1) ett tidigt inflytande västerifrån (i tiden ca. 1–600 eller något senare), med *-vin*, *-hem* och även *-ånger* i huvudsakligen Jämtland; Medelpad och Ångermanland (mellersta Norrland); 2) ett något senare inflytande söderifrån som då kan jämföras med östra Mellansveriges utstrålning till Sydsverige, Öland, Gotland och svenska Finland, med typerna *-sta*, *-tuna*, även (obestämt) *-by*; 3) som framför allt senare forskning (E. Baudou, S. Fries o. a., jfr även Dahlstedt 1984) starkt framhållit, går det en särskilt viktig gräns i området Ångermanland-Västerbotten: den har en påfallande arkeologisk konstans, den är mycket relevant i de (relativt unga) dialektgeografiska förhållandena (med bl. a. sydgränsen för norrländsk apokope) och den visar sig mycket markant i ortnamnsbeståndet. Den beror på att den nordliga (nordfennoskandiska) kulturprovinsen fick sin svenska bebyggelse så sent som under medeltid och nyare tid, och den visar sig, som bl. a. Fries har påpekat, i att de västliga och sydliga typerna (*-vin*, *-hem*, *-sta*, även *-säter*, *-tuna* och med ett par undantag också *-ånger*) slutar här, medan området norr därom präglas av vattendragsnamn på *-eå*, av gamla nordiska kustnamn, svensk-finska interferenser och slutligen medeltida och senare ortnamns-element som *-mark* eller *-böle* och även *-byn* (härom senast Edlund och Westerdahl).

6. Den götiska kulturprovinsen (särskilt Västergötland), som ligger i mitten av Skandinavien, påkallar ett särskilt omnämmande såtillvida som den präglas av kulturströmningar från alla möjliga håll. Bl. a. dialektgeografiskt ter den sig som ett övergångsområde mellan väst-, syd- och nordskandinaviskt; att ortnamnsgeografien visar en liknande bild har ända sen Sahlgrens tid framhållits av en rad forskare, bl. a. Karlsson och Linde. Jag kan nämna följande relationer: en västskandinavisk med *-vin*, *-hem* och *-land(a)*, en sydsandinavisk [57] med *-lösa*, *-löv*, *-torp*, *-rud*, en östskandinavisk med *-inge*, *hus(a)by* och *-säter*. Dubbelsidiga förbindelser kan konstateras vid *-sta(d)* (med talrika relativt små gårdar av östsvensk typ i nordöstligaste Västergötland och mindre talrika men i stället större orter av sydsvensk-dansk typ i den övriga delen av landskapet) och vid *-by*, som ansluter sig dels till det mellansvenskt-östgötska kärnområdet, dels till det norska *by*-området med särskilt vanlig förekomst i Bohuslän.

En hel del av här framförda paralleller mellan ortnamnstyper och kulturprovinser som de framgår av dialektgeografi (och etnologi) kan kanske förefalla alltför vaga eller också tillfälliga, men i stort sett tycker jag att åtminstone de stora ortnamnstyperna låter sig mycket väl infogas i det allmänna nordiska kulturlandskapet med dess olika delområden. Med viss reservation för Norrland kan man väl säga att samma eller liknande utbredning visar sig gång på gång, och vad jag tycker är av särskilt stor vikt är: namntyper av högst olika ålder integreras gång på gång i samma kulturgeografiska mönster. Även på detta sätt får ortnamnen sin kulturgeografiska och kulturhistoriska betydelse, och om jag i det föregående har nämnt en hel del kända fakta, så har jag åtminstone försökt att vidga studiet av dessa problem lite

grand och därmed att bidra till den helhetsbild som kulturgeografisk forskning så småningom måste komma fram till.

Litteratur

- Atlas över svensk folkkultur. 1. Materiell och social kultur. Utg. under red. av Sigurd Erixon. 1957. Uddevalla. 2. Sägen, tro och högtidssed. Red. Åke Campbell & Åsa Nyman 1–2. 1976. Uppsala.
- Bandle, Oskar, 1973: Die Gliederung des Nordgermanischen. Basel-Stuttgart. (Beiträge zur Nordischen Philologie 1.)
- Baudou, Evert, 1986: Ortnamn och nordliga kulturprovinser under järnålder och medeltid. I: Tre kulturer 3.
- Beito, Olav T., 1949: Norske sæternamn. Oslo-London-Leipzig-Paris-Cambridge, Mass. (Instituttet for sammenlignende kulturforskning B. Skrifter 45.)
- Brink, Stefan, 1991: Iakttagelser rörande namnen på *-hem* i Sverige. I: Heidersskrift till Nils Hallan på 65-årsdagen 13. desember 1991. Oslo.
- Dahlstedt, Karl-Hampus, 1984: Skuleskogen – en dialektgeografisk barriär? I: Festskrift till Åke Granlund 28. 4. 1984. Helsingfors. (SNF 65.)
- Edlund, Lars-Erik, 1991: Finskt och nordiskt i den nordsvenska ortnamnsskatten – några perspektiv. I: Thule 4.
- Erixon, Sigurd, 1945: Svenska kulturgränser och kulturprovinser. Stockholm. (Kungl. Gustav Adolfs akademis småskrifter 1.)
- Franzén, Gösta, 1939: Sverige. I: Stedsnavn. Utg. av Magnus Olsen. Stockholm-Oslo-København. (NK 5.)
- Fridell, Staffan, 1992: Ortnamn på *-ryd* i Småland. Uppsala. (Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi 60. Studier till en svensk ortnamnsatlas 15.)
- Fries, Sigurd, 1962: Öländskt och uppsvenskt. En ord- och ortnamnsgeografisk studie över uppsvenska drag på Öland och längs Götalands östkust. Uppsala. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia philologiae Scandinavicae Upsaliensia 3.) [58]
- 1983: Ortnamn och bebyggelsehistoria i norra Sverige. I: Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens årsbok.
- 1991: Våra ortnamn. I: Västerbotten.
- Hald, Kristian, 1965: Vore Stednavne. 2. reviderede og forøgede Udg. København.
- Hedblom, Folke, 1981: Rödder. I: NoB 69.
- Hellberg, Lars, 1954: Studier i de nordiska *torp*-namnens kronologi. I: NoB 42.
- 1967: Kumlabygdens ortnamn och äldre bebyggelse. Kumla. (Kumlabygden. Forntid – nutid – framtid 3.)
- 1979: Forn-Kalmar. Ortnamnen och stadens förhistoria. I: Kalmar stads historia 1. Kalmarområdets forntid och stadens äldsta utveckling. Tiden intill 1300-talets mitt. Huvudred.: Ingrid Hammarström. Kalmar.
- 1987: Ortnamnen och den svenska bosättningen på Åland. 2 översedda och utökade uppl. Helsingfors. (SNF 68.)
- Holm, Gösta, 1991: De nordiska *anger*-namnen. Lund. (Det norske videnskaps-akademi 2. Hist.-filos. klasse. Skrifter. Ny serie 18.)
- 1993: De germanska *sta*-namnens uppkomst och de nordiska *sta*-namnens pluralitet. Förslag till problemens lösning. I: NoB 81.
- Hyenstrand, Åke, 1979: Arkeologisk regionindelning av Sverige. Stockholm.
- Jansson, Valter, 1942: Om de östsvenska dialekternas ställning. I: SvLm.

- 1951: Nordiska vin-namn. En ortnamnstyp och dess historia. Uppsala-København. (Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs akademien 24. Studier till en svensk ortnamns-atlas 8.)
- Karlsson, Hugo, 1984: Ortnamn "vid älven". Göteborg. (Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. Kulturhistoriskt rapport 14.)
- 1985: Om ortnamn i Västergötland. I: Västergötlands äldre historia. Fakta och hypoteser. 12 inlägg i en aktuell debatt under red. av Göran Behre & Erik Wegraeus. Vänersborg.
- Lindberg, Carl, 1941: Terrängordet köl (*käl*, *kielas*). En betydelsehistorisk och -geografisk undersökning. Uppsala.
- Linde, Gunnar, 1982: Ortnamn i Västergötland. Stockholm.
- Markey, T. L., 1978. Nordic tveit-/tved-names and settlement history. I: *Onoma* 22.
- Modeer, Ivar, 1937; Namn- och ordgeografiska studier. Uppsala. (Uppsala universitets årsskrift 1937:12.)
- Pamp, Bengt, 1988: Ortnamnen i Sverige. 5 uppl. Lund. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap B 2.)
- Sahlgren, Jöran, 1920: Forntida svenska kulturprovinser och kulturvägar. I: Rig 3. (Även i dens., Valda ortnamnsstudier. (Opuscula toponymica selecta.) 1964. Uppsala-København.)
- 1925: Hälsingborgstraktens ortnamn. I: Hälsingborgs historia 1. Forntiden och den äldre medeltiden. Red.: L. M. Bååth. Hälsingborg. (Även i dens., Valda ortnamnsstudier, se ovan.)
- Stemshaug, Ola, 1985: Namn i Noreg. Ei innføring i norsk stadnamngranskning. 3. utg. Oslo.
- Ståhl, Harry, 1970: Ortnamn och ortnamnsforskning. Stockholm.
- Thors, Carl-Eric, 1953: Studier över finlandssvenska ortnamnstyper. Helsingfors. (SNF 42:2.)
- Westerdahl, Christer, 1990: Norra Ångermanland som kulturell gränsszon. En skiss. I: Tre kulturer 5. [59]

Summary

The point of departure for this study is the fact that there has been little discussion about the relations between Scandinavian place-name types and the geographical distribution of cultural phenomena. The author refers to Sahlgren's division of the Scandinavian cultural area into Danish-Swedish, Norwegian-Swedish and eastern Swedish cultural provinces, seeking to establish an overall view of the most important Scandinavian place-names in their geographical aspects, primarily comparing them with the geographical distribution of dialect phenomena.

In his 1973 work, *Die Gliederung des Nordgermanischen*, the author distinguished five to six main dialect areas (West Scandinavian, South Scandinavian, North Scandinavian, an eastern Swedish (ultimately Gotlandic) and a Götish area; he now seeks to demonstrate their far-reaching agreement with the main place-name areas. There are, to be sure, some exceptions to this overall picture: the place-name typology of the western colonies (Iceland, the Faroes, etc.) is more special and very complicated; in northern Scandinavia there is little evidence of a more or less uni-

form place-name area. But on the whole the place-names may be considered as representative as are the dialects of cultural provinces, and in this way they are equally relevant to cultural history and human geography.

